

ARNAU DE VILANOVA I LES PROPIETATS OCULTES, DE LA MÀGIA A LA MEDICINA UNIVERSITÀRIA¹

Sebastià Giralt
IES Alella. CEHIC

Paraules clau: *Propietats ocultes, màgia, medicina medieval, astrologia.*

Arnaud de Vilanova and occult properties, from magic to learned medicine

Summary: Most therapeutics prescribed by Arnau de Vilanova in his medical works are dietetic or pharmacological. However, there are also cures based on occult properties of minerals, plants or animals, which often come from ancient magic but have been incorporated into medieval galenism. According to Arnau these occult properties, generated by astrological influence, are not rationally predictable, but can be known through own experience or by someone else's revelation. Even though Arnau accepts in theory that physicians can learn them from common people, it is doubtful that he has collected such cures if not transmitted by medical authorities.

Key words: *Occult properties, magic, medieval medicine, astrology.*

Arnaud de Vilanova (c. 1240-1311), un dels metges més destacats de l'Occident medieval, va esdevenir al llarg dels segles l'arquetipus de savi expert en les arts ocultes, i se li van anar atribuint obres apòcrifes sobre medicina màgica, astrològica i alquímia. Tanmateix, la recerca centrada en aquest autor la darrera meitat de segle ha esvaït la llegenda que envoltava la seva figura i ha tret a la llum un autor preocupat sobretot per instaurar un galenisme ortodox dins els estudis mèdics de la universitat de Montpeller. Aquests esforços també els va dirigir a la seva pràctica mèdica, de la qual resulta una mostra representativa l'únic *consilium*

¹ El text d'aquesta comunicació està adaptat d'una part d'un treball de recerca més ampli titulat «Els *consilia* atribuïts a Arnau de Vilanova: el *Regimen quartane*», presentat al CEHIC de la Universitat Autònoma de Barcelona. Voldria agrair a Jon Arrizabalaga, director del treball, i a Yolanda Segarra el seu ajut.

Una visió general del paper de l'ocultisme a l'obra d'Arnau va ser ja donada per Dieppen (1911) i per Thorndike (1923), II, 847-859. Tots dos estudis continuen essent molt útils, però cal servir-se'n amb precaució, ja que engloben tant els seus escrits autèntics com aquells l'atribució araldiana dels quals ha quedat posteriorment invalidada o qüestionada. És comprensible, doncs, que la imatge que donen de l'Arnau ocultista sigui confusa i plena de contradiccions, sense acabar de destriar la realitat de la llegenda. Cf. Paniagua (1969), esp. 56-58 i 72-77 i 83.

indubtablement escrit per ell, el titulat *Regimen podagre* (Arnau, 1520: 210rb-211ra), on prescriu a un malalt de poagre un tractament complet constituït per remeis dietètics, farmacològics i quirúrgics. Amb tot, hi inclou també un seguit de remeis que en l'actualitat ens poden sobtar pel seu caire màgic: aplicar damunt els peus adolorits un imant, una pell de guineu o les potes d'una granota, d'una àguila o d'una tortuga. Terapèutiques de la mateixa mena no són rares al llarg dels escrits arnaldians: la triaga, la suspensió de corall per al mal d'estómac o d'un segell astrològic per al mal provocat pel càlcul s'expliquen pel mateix principi. Hom es pot demanar de quina manera són compatibles amb una pràctica mèdica que Arnau vol racional i que es tradueix a la pràctica sobretot en les mesures dietètiques, farmacològiques i quirúrgiques predominants a les seves obres. La base teòrica per aquest tipus de remeis es troba especialment al *Speculum medicine* i al *De parte operativa*.

Al *Speculum medicine* (Arnau, 1520: 5ra-7rb i 22va-b; McVaugh, 1975: 17-20, 115-122 i 249-252) Arnau n'explica el fonament en el marc de la teoria farmacològica general galenista exposada en aquesta obra. Un compost posseeix tres tipus de qualitats: les primàries són aportades per la complexió de cadascun dels seus constituents —calent, fred, sec i humit—, que contrapesen el desequilibri provocat per la malaltia en favor de la qualitat contrària. Alhora la suma de les qualitats primàries dels components desenvolupen unes altres de secundàries. Tant les primàries com les secundàries d'un compost són previsible per la raó. En canvi la *virtus* terciària, que rep el nom de *proprietas* o *virtus specifica*, és també anomenada de vegades *virtus occulta* perquè no pot ser percebuda directament pels sentits sinó a través dels seus efectes, i per tant no es pot conèixer a través d'un experiment cercat racionalment, sinó en tot cas d'una experiència casual; tampoc no és explicable a partir de les qualitats primàries i, com que va més enllà de les qualitats proporcionades pels constituents del compost, l'ha de produir un agent exterior: la influència dels astres. Els efectes de la *proprietas* poden provocar la malaltia o guarir-la, afectar tot el cos o solament una part. A les *Medicationis parabole* (II 40, *AVOMO*, VI.1, p. 43) arriba a afirmar que la *forma specifica* produeix una acció molt més intensa que no pas la derivada de la complexió.

Ja al mateix *Speculum medicine* deixa clar que la virtut oculta no tan sols actua en els fàrmacs quan recorre a l'exemple tòpic de l'atracció magnètica d'un imant, atribuïda a la *proprietas*, o quan, en parlar al principi del tractat de l'*aer* o ambient com una de les sis coses no naturals que condicionen la salut, afirma que l'*aer* pot estar influït per les virtuts ocultes d'astres, minerals, vegetals o animals fins a l'extrem d'esdevenir verinós o, per contra, d'actuar d'antídot per a qualsevol verí, segons passa —assenyala— en algunes illes irlandeses. Altres efectes poden ser aclarir i il·luminar la raó fins a permetre als homes veure-hi més enllà del que és normal i fins especular sobre el futur o, al contrari, confondre-la o llevar-la totalment.

Al *De parte operativa*, el fet de tractar de transtorns mentals mena l'autor a recórrer a la *proprietas* més sovint que en altres dels seus escrits clínics, malgrat que la majoria de les causes morbosos i de remeis continuen depenent de les qualitats primàries i secundàries. En efecte, Arnau considera la virtut oculta quan afecta la ment com una de les causes de malalties psíquiques com l'estupor, l'estupidesa, la manca de memòria i la demència, i en conseqüència, per guarir o alleujar-les, cal desfer els malefícis, allunyar-se de l'estatge, persona o objecte que la posseeix o aprofitar igualment les propietats ocultes d'altres substàncies. Arnau desenvolupa el seu pensament sobre aquesta qüestió en un llarg passatge situat dins l'exposició de les causes de l'alienació (Arnau, 1520: 127ra-b). La *proprietas*, provinent de la influència

celeste, varia en la seva extensió si allò que disposa a rebre-la és la complexió pròpia de tota l'espècie —en aquest cas rep el nom de *forma specifica* i es dona a tots els individus de l'espècie, malgrat que pot variar en intensitat per l'efecte de les propietats primàries o secundàries segons especifica al *Speculum*— o bé un grau particular d'aquesta complexió provocat per la posició dels astres al moment que l'individu és engendrat o neix —i aleshores és individual. Posa diversos exemples de propietats que varien segons el lloc o l'individu, com el poder de la peònia per expulsar l'epilèpsia —ja reconegut per Galè (XI, 859)— o els efectes diversos i fins contradictoris que produeixen diferents safirs.

Les propietats ocultes són presents en qualsevol ésser, mineral, vegetal, animal o creat per l'home, però és difícil conèixer-les. Si hom conegués les virtuts dels astres, sobre quines matèries afecten i en quines condicions, seria capaç d'alterar-les, però la dificultat per dominar totes aquestes variants fa que els mags i fetillers que pretenen servir-se'n tinguin un èxit molt variable. Algunes d'aquestes propietats tenen efectes en les operacions fisiològiques o mentals de l'home i dels animals. Entre els exemples posa plantes, pedres o animals que priven de les funcions sexuals i encanteris que impedeixen menjar als animals, provoquen al·lucinacions o fan oblidar accions habituals. Fins i tot les persones posseeixen propietats imbuïdes també per la posició dels astres a l'instant del seu naixement, que interactuen amb les provinents de la situació favorable o desfavorable del cel en un moment donat. La conseqüència és que, gràcies a aquestes propietats ocultes més que no pas a les operacions o els instruments emprats, alguns mags i fetillers en certes ocasions realitzen els seus encanteris amb gran efectivitat, mentre altres voltes, o si els duen a terme altres persones, el fracàs és absolut. De la mateixa manera és possible que un metge o un assistent d'un alienat provoqui un empitjorament involuntari de la seva afecció. En aquest cas la solució és òbvia: canviar el metge o l'assistent.

El metge ha de saber aquestes propietats curatives, malgrat que no li sigui fàcil perquè solament s'aprenen de manera empírica —si no és que es coneixen per comunicació d'algú altre. Dos mitjans són els que es poden utilitzar per conèixer-les mitjançant la pròpia experiència: provar-ho en un subjecte humà i veure'n el resultat directament o inferir-la indirectament a partir d'altres efectes sensibles, en especial el gust.

En dues altres obres, l'*Antidotarium* i el *De vinis*, que podrien ser dues reelaboracions d'un deixeble d'Arnau sobre apunts inèdits pel mestre, es troben nombroses terapèutiques fonamentades en la forma específica, com beure l'orina d'un nen de set anys per a la hidropesia o testicles de castor per combatre la humitat no natural (Arnau, 1520: 224va). Al *De vinis* tals notícies ocupen la major part de l'escrit en una llarguíssima llista de materials verinosos, justificats en bona part per la forma específica i extrets de textos religiosos, literaris, mèdics, filosòfics, d'autors antics (Galè, Aristòtil, Dioscòrides, Plini...), àrabs (Razés, Avicenna...), medievals llatins (Isidor, Gilbert...) o fins contemporanis (Niccolò da Reggio).²

² McVaugh (1995) defensa, amb arguments convincents, la concordança dels trets que es desprenen de l'autor d'aquests passatges amb la personalitat d'Arnau. Tot i així, sobta l'ús d'autors menyspreats per Arnau com Gilbert i de contemporanis, evitats sempre pel metge català, així com l'amuntegament indiscriminat de tants elements màgics o allunyats de la realitat quotidiana. Però sens dubte s'explica per la seva probable naturalesa d'apunts per a ús personal d'Arnau, no destinats a la publicació, fins que el seu deixeble Cellerer va reunir-los maldestrament i posar-los en circulació. Fins i tot no es pot descartar, en la meua opinió, que l'editor hi afegís informacions redactades per ell mateix.

A partir de les autoritats citades al *De vinis* és evident que el recurs d'Arnau a la *proprietas* depèn d'una llarga tradició. Les propietats ocultes es fonamentaven en una cosmovisió basada en les relacions de simpatia entre els éssers naturals. Sota la influència de la filosofia natural grega i creences màgiques orientals, aquesta idea va ser elaborada a l'Egipte hel·lenístic per Bolos de Mendes i transmesa pel corpus hermètic i per autors com Plini (Festugière, 1950: 197-216; Gil, 1969: 79 i 163-180). Els remeis basats en la simpatia —expressada amb la màxima *similia similibus*, «el semblant ajuda el semblant»— van romandre per regla general dins l'àmbit extratècnic de la medicina creencial, mentre que la medicina racional grecoromana es va apropiat de la idea al·lopàtica sintetitzada per la sentència *contraria contrariis* —«el contrari ajuda el contrari»—, d'origen tanmateix no menys pretècnic, i la va elevar a principi general, paral·lel a la concepció filosòfica d'un univers compost per qualitats en oposició. Tot i així, moltes pràctiques de curació simpàtica van anar escolant-se en el galenisme al llarg de la seva transmissió baiximperial, bizantina i àrab fins que, penetrant a la medicina universitària medieval sota l'autoritat de Razés, Costa ben Luca i, sobretot, el *Cànon* d'Avicenna, són fetes compatibles amb els seus principis generals gràcies al concepte de les propietats ocultes³. Aquest fet degué permetre en bona part la incorporació al galenisme medieval de certes pràctiques procedents d'altres tradicions, en general de transmissió escrita, com l'astrologia, la màgia o la medicina no culta antiga, però també de la medicina no universitària medieval. Si més no el mateix Arnau reconeix, a la *Repetitio super canonem 'Vita brevis'*, que els qui practiquen una medicina no culta tenen la mateixa possibilitat que els savis de descobrir per atzar la *proprietas* d'una substància i per tant aquests poden rebre certes informacions d'aquells, com ho han fet Galè, Razés i Avicenna (Arnau, 1520: 276ra). Així, dins l'epistemologia arnaldiana la revelació com a mitjà per adquirir en alguns casos el coneixement mèdic presenta un clar paral·lelisme amb la revelació com a únic camí per arribar a la fe, obert per tant de la mateixa manera als savis i a la gent del poble (Crisciani, 1978).

Tot i això, s'hauria de comprovar si aquest reconeixement teòric d'aprendre terapèutiques de la gent vulgar té una traducció a la pràctica en Arnau. A la mateixa *Repetitio* mostra una certa desconfiança en advertir que un metge abans d'aplicar un remei del poble ha de considerar si aquest repugna a la raó o no i rebutjar-lo en cas de ser contrari a la raó, així com comprovar si els seus efectes poden resultar diferents per causa de les circumstàncies concomitants. No és estrany, doncs, que, almenys al *Regimen podagre*, Arnau aparentment tregui la informació sobre la virtut específica d'algunes substàncies per combatre el poagre no pas de pràctics del poble sinó de diverses autoritats, com a resultat d'una recerca com la que abans hem vist reflectida de manera més explícita i molt més extensa al *De vinis*. Entre les possibles fonts d'Arnau proposen algunes de les mateixes cures per al tractament del poagre Plini (XXVIII 220), Razés (Razés: 574-575) i Costa ben Luca (Arnau, 1520: 295vb).

³ Hi va contribuir el fet que els autors medievals com Arnau identifiquessin la forma específica amb les potències o facultats específiques de la totalitat de l'individu que Galè havia adduït per justificar, més enllà de les qualitats primàries i secundàries, els efectes de certes substàncies emprades a la seva terapèutica com ara excrements de coloms, parts d'animals o la suspensió de la peònia contra l'epilèpsia: cf. García Ballester (1972), 140. Així, si bé el metge grec no les concebia deslligades dels efectes predictibles dels medicaments com més endavant s'entendrà la *proprietas* —una propietat independent de les qualitats primàries—, sí que deixa la porta oberta a introduir aquesta idea i els remeis que s'hi associen: cf. X, 206; XIV, 220; Gil (1969), 79; Thorndike (1923), I, 165-181.

De tota manera, si hom es fixa en com Arnau introdueix la major part d'aquestes mesures, és possible observar que ell solament trasllada com una possibilitat els remeis que altres aconsellen per al dolor dels peus. En aquest tipus de remeis, coneguts per experiència o per revelació d'altri i no per la raó, el metge, si no els ha provat ell mateix, depèn de l'experiència aliena. Per això adverteix que els ha pres d'altres autors, com si no pogués respondre personalment de la seva eficàcia igual que d'altres mesures, sobretot farmacològiques, amb les quals sembla més familiaritzat. Així, malgrat tot, el recurs a les virtuts ocultes, si bé acceptat dins el galenisme universitari, era molt minoritari respecte a altres terapèutiques, potser per una certa desconfiança envers allò que no es podia explicar racionalment. Almenys en el cas d'Arnau es dona a entendre la dificultat de dominar totes les variants que influeixen en l'element portador de la *proprietat*.

L'aplicació de remeis basats en les propietats ocultes era, doncs, habitual a la medicina medieval, tant a la universitària com a l'extraacadèmica, si bé en diferent mesura. Arnau de Vilanova no tan sols en fa ús a la seva pràctica mèdica i en recull en els seus escrits, sinó que es planteja quin sentit tenen dins la doctrina galenista de la malaltia i del seu tractament per concloure que les propietats ocultes, provocades per la influència astrològica, no són pre-dictibles de manera racional sinó que només es poden conèixer per pròpia experiència o per revelació d'algú altre. Però, si bé reconeix teòricament que el metge les pot aprendre de persones del poble, és dubtós que Arnau reculli aplicacions de les propietats ocultes que no fossin transmeses per les autoritats de la medicina baixmedieval.

Bibliografia

ARNAU DE VILANOVA, *Opera nuperrima revisa*, Lió, 1520.

ARNAU DE VILANOVA, «Medicationis parabole», *AVOMO*, VI.1, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990.

GALÈ, *Opera omnia*, edició de C. G. Kühn, 20 vols, Leipzig, 1821-1833.

RAZÉS, *Opera exquisitiora*, Basilea, 1544.

Bibliografia secundària

CRISCIANI, C. (1978), «*Exemplum Christi e Sapere*. Sull'epistemologia di Arnaldo di Villanova», *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, 28, 245-298.

DIEPGEN, P. (1911), «Studien zu Arnald von Villanova, IV. Arnalds Stellung zur Magie, Astrologie und Oneiromantie», *Archiv für Geschichte der Medizin*, 5, 88-115.

FESTUGIÈRE, A. J. (1950), *La révélation d'Hermès Trismégiste: I. Astrologie et sciences occultes*, Paris, éditions J. Gabalda.

GARCÍA BALLESTER, L. (1972), *Galeno en la sociedad y en la ciencia de su tiempo (c. 130-c. 200 d. de C.)*, Madrid, Guadarrama.

GIL, L. (1969), *Therapeia. La medicina popular en el mundo clásico*, Madrid, Guadarrama.

McVAUGH, M. (1975), «The development of Medieval Pharmaceutical Theory». A: *AVOMO*, II, Granada-Barcelona, Universitat de Barcelona, 1-136.

McVAUGH, M. (1995), «Two texts, one problem: the autorship of the *Antidotarium* and De

venenis attributed to Arnau de Vilanova». A: PERARNAU, J. (ed.), *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, II, 75-94.

PANIAGUA, J. A. (1969), *El Maestro Arnau de Vilanova, médico*, València (Reedició a: *Studia Araldiana. Trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova*, Barcelona, Fundación Uriach 1838, 1994).

THORNDIKE, L. (1923), *A History of Magic and Experimental Science during the first Thirteen Centuries of our Era*, Nova York, The Macmillan Company, 847-859.